

TASAVVUF ŞİİRİNDE AĞAÇ VE MEYVE İSTİÂRESİ: GAYBÎ ÖRNEĞİ*

*Kamile ÇETİN***

ÖZET

Tasavvufî bir tabir olarak devir, varlıkların Allah'tan gelip yine Allah'a dönüşünü açıklayan bir nazariyedir. Bu nazariyeye göre mutlak varlıktan ayrılan ilâhî nur, iniş (kavs-i nüzûl) ve yükseliş (kavs-i urûc) olarak adlandırılan birtakım mertebelerden geçerek yine aslına döner. Edebiyatta ilâhî nurun bu yolculuğunu konu edinen eserlere devriyye adı verilir. Bu çalışmada Sun'ullah Gaybî'nin Keşfü'l-Gitâ başlıklı devriyyesi esas olmak üzere tasavvufî şiirde ağaç ve meyve istiârelerinin karşılık geldiği kavramlar ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: devir, Sun'ullah Gaybî, istiâre, ağaç, meyve

THE METAPHORS OF TREE AND FRUIT ON MYSTICAL POETRY: THE MODEL OF GAYBI

ABSTRACT

Being of a mystical expression rotation is a theory explaining that beings come from God and go to God again. According to this theory divine light which separate from absolute being, pass certain stages which be named of descent (the descent's bow) and ascent (the ascent's bow) and turn to its origin again. Taking this travel of the divine light named of poem on the creation (devriyye) in literature. At this paper will be studied, the metaphors of tree and fruit in mystical poetry and the opposites of these in principle Sun'ullah Gaybi's Keşfu'l-Gitâ.

Key words: rotation, Sun'ullah Gaybi, metaphor, tree, fruit

* Bu yazı, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından 7-8 Nisan 2004 tarihinde İstanbul'da düzenlenen "Uluslararası Türk Kültüründe Meyve" konulu sempozyumda sunulan bildirinin genişletilerek yeniden hazırlanmış şeklidir.

** Arş. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ISPARTA, kamile@fef.sdu.edu.tr

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

Giriş

Devir ve Devir Nazariyesi

“Dolanmak, dairevî bir hareketle dönmek” manasına gelen devir kelimesi, mantık, felsefe, fıkıh, kozmoloji ve tasavvuf gibi çeşitli ilim dallarında hususî ıstılah olarak da kullanılmaktadır.¹ Sözcük aslında hakikî ve mecâzî anlamı itibariyle, bir şeyin kısa ve uzun bir hareketten sonra, ilk durumuna dönerek tekrar aynı harekete geçmesidir.²

Devir sözcüğü, tasavvufta iki farklı anlama gelmektedir. Bunlardan ilki Nakşilik ve Melâmilik dışında kalan diğer tasavvufî ekollerde kullanılan “devir” kavramı olup dervişlerin bir halka halinde oturarak veya ayakta durarak el ele tutuşup veya kol kola girip, bazen de kollarından birini yanındakinin omzuna, diğerini beline koymak suretiyle yaptıkları zikir ve sema demektir.³ Devir kelimesinin ikinci anlamı ise, tasavvuf felsefesinde ontolojik mahiyet kazanarak varlıkların Allah’tan gelişini ve tekrar O’na dönüşünü açıklayan tasavvufî bir nazariyenin ismidir.⁴

Bu nazariyeye göre, mutlak varlıktan ayrılan ilâhî nur, (umumi feyz, vücûd-ı sârî, mevcud) sırayla küllî akıl, dokuz akıl, dokuz nefis, dokuz felek, dört tabiat ve dört unsur seviyesine kadar düşer. Sonra yeniden yükselişe geçer ve sırasıyla madde, maden, bitki, hayvan, insan ve kâmil insan mertebesine kadar yükselir. Bu yolculuğa devir adı verilir ve bütûn bu aşamaların oluşturduğu seyir çizgisi bir daire şeklinde düşünülür. İnişte katedilen yarım daireye kavs-i nüzûl, mebde; çıkışta katedilen diğer yarım daireye ise, kavs-i urûc, kavs-i suûd, rücû ve meâd gibi isimler verilir. Devir nazariyesi, Muhyiddin İbnü’l-Arabî, Sadreddin Konevî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî,

1 Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, “Devir”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1994, c. IX, s. 231.

2 H. Ritter, “Devir”, *İA*, M.E.B. Yay., İstanbul 1988, c. III, s. 558.

3 Mustafa Uzun, “Devr, devir”, *TDEA*, Dergâh Yay., İstanbul 1977, c. II, s. 280.

4 Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Bilal Kemikli, “Türk Tasavvuf Edebiyatında Devriyye ve Sun’ullâh-ı Gaybî’nin Devriyyesi”, *İslâmî Araştırmalar (Journal of Islamic Research)*, 2000, sayı: XIII/2, s. 218.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008

Nâsır-ı Hüsrev, Feyzî-i Hindî ve Yunus Emre başta olmak üzere pek çok mutasavvıf tarafından benimsenmiştir.⁵ Devir nazariyesinin esasını, her şey aslına rücû eder, ilkesi oluşturmaktadır. Bu bağlamda mutasavvıflar, konuyla ilgili olarak zikrettikleri “innâ lillâhi ve innâ ileyhi râci’ün” (Biz Allah’ınız ve nihayet O’na döneceğiz)⁶ âyetini, iş O’ndan başladı yine O’na döner, cümlesinin mukabili olarak anlamışlardır.⁷

Devriyye

Devriyye, İran ve Türk tasavvuf edebiyatlarının yanı sıra özellikle tekke, halk ve Bektaşî edebiyatlarına ait değişik nazım şekilleriyle devir nazariyesinin ifade edildiği nazım türüdür. Bunun dışında, sayısı az olmakla beraber, Klâsik Fars ve Türk edebiyatlarına ait çeşitli metinlerde, bilhassa da gazel ve kasidelerde, bu nazariyeyi bütünüyle işleyen örneklere rastlamak mümkündür.

Devriyyeler işledikleri konu bakımından iki kısma ayrılır. Vücûd-ı mutlakten ayrılan nur-ı ilâhînin âlem-i süflî olan dünyaya, başka bir deyişle toprağa intikaline kadar geçen süreyi anlatan devriyyelere *ferşiyye* veya *devriyye-i ferşiyye* adı verilir. Üsküdarlı Hâşim Baba’nın *Devriyye-i Ferşiyye*’si Türk edebiyatının bu konudaki en tanınmış eseridir. İlâhî nurun sırasıyla toprağa, madene, bitkiye, hayvana, insana ve nihayetinde kâmil insana intikal ederek ilk zuhur ettiği asıl kaynağa (yaratıcısına) dönmesi sürecini işleyen devriyyelere ise *arşiyye* veya *devriyye-i arşiyye* adı verilir. Niyâzî-i Mısırî’nin *Devriyye-i Arşiyye*’si bu türe örnek verilebilir. Ferşiyyelerde mutlak varlıktan ayrıldıktan sonra dünyaya inişe kadar katedilen yolculuk, arşiyyelerde ise dünyadan tekrar yüce âleme, huzûr-ı ilâhiye kadar yükseliş, fenâ fillâha eriş konu edilir.⁸ Genellikle devriyye kaleme alan şair, şiirde bahsi

5 Uludağ, *a.g.m.*, s. 231-232.

6 Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili Kur’an-ı Kerim ve Meali*, Merve Yayın-Dağıtım, İstanbul 1993, Bakara 2/156.

7 Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Kemikli, *a.g.m.*, s. 219.

8 Süleyman Uludağ, “Devriyye”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1994, c. IX, s. 251-252; Devriyye konusu ile ilgili olarak ayrıca bkz. Abdurrahman Güzel, “Tekke Şiiri”, *Türk Şiiri Özel Sayısı III (Halk Şiiri)*, TDK Yay., Ankara Ocak-Haziran 1989, sayı: 445-450, s. 320-

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

geçen bütün devreleri kendi macerası olarak ifade eder.⁹ Yunus Emre ve diğer vahdet-i vücûd anlayışına sahip Sünnî mutasavvıflar, halk için yazdıkları devriyelerde insanın ana rahmine düşmesinden itibaren başına gelecek maddî ve manevî sıkıntılara işaret ederek dünya hayatında bunlardan kendini korumasının yollarını izah etmişler; kabir ve âhiret âleminin güçlüklerini anlatmışlardır.¹⁰ Ayrıca bu anlayıştan hareketle devriyyenin ileride ayrı bir tür olarak *yaşnâme*ye dönüştüğü görülmektedir.¹¹ Bir kısım devriyelerde ise bir tarikata giriş, “teslim ve ikrar” işlenir. Bu da bir nevi nüzûl ve urûc mahiyetindedir.¹² Devriyeler, beyit ya da kıta esasına göre ve değişik boyutlarda yazılabilir.¹³

Türk edebiyatında Ahmed Yesevî, Yunus Emre, Şi’ri, Harâbî, Gaybî, Oğlanlar Şeyhi İbrâhim Efendi, Pir Sultan Abdal, Niyâzî-i Mısırî, Yeksânî, Necmî, Gufrânî, Çankırılı Mefhârî ve Hüsni’ye ait olmak üzere toplam yirmi beş kadar devriyye yayımlanmıştır. Ayrıca bu türün Türk edebiyatında bilinen son örnekleri Neyzen Tevfik, Ahmed Talat¹⁴ ve Rıza Tevfik tarafından kaleme alınmıştır.¹⁵

Edebiyatımızda devriyeler daha çok Bektâşî şairler tarafından yazılmıştır. Konunun hassasiyeti sebebiyle diğer şairler ise, daha çok insanın ana rahmine düşüşünden başlayarak hayatı, ölümü, kabri anlatan devriyeler yazmakla yetinmişlerdir. Bektâşî devriyeleri, Bektâşîlerin tenasüh, hulûl ve ittihadı inanmaları

324; Abdurrahman Güzel, *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı*, Akçağ Yay., Ankara 1999, s. 634-640.

9 Örnekler için bkz. Cem Dilçin, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, TDK Yay., Ankara 1997, s. 348-351.

10 Uludağ, *a.g.m.*, s. 252; Bu tür bir devriyye örneği için bkz. Mustafa Tatçı, *Yunus Emre Divanı*, M.E.B. Yay., İstanbul 1997, c. II, G. 152.

11 Yaşnâme örnekleri için bkz. İbrahim Hakkulov, *Ahmet Yesevî Hikmetleri*, (Çev. ve sad. Erhan Sezai Toplu), M.E.B. Yay., İstanbul 1995, s. 59 ve s. 261.

12 Mustafa Uzun, “Devriyye”, *TDEA*, Dergâh Yay., İstanbul 1977, c. II, s. 283.

13 İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ötüken Yay., İstanbul 1998, s. 283.

14 Ahmet Talat’ın söz konusu devriyyesi için bkz. Ahmet Talat Onay, *Türk Halk Şiirlerinin Şekil ve Nev’i*, (Haz. Cemal Kurnaz), Akçağ Yay., Ankara 1996, s. 243-245.

15 Uludağ, *a.g.m.*, s. 252.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

sebebiyle mahiyet itibariyle diğer devriyyelerden farklıdır.¹⁶

Sun'ullâh-ı Gaybî, Keşfü'l-Gıtâ Devriyyesi ve Tasavvufî Şiirde Ağaç-Meyve İstiâresi:

Sun'ullâh-ı Gaybî, XVII. yüzyıl Klâsik Türk edebiyatının mutasavvıf şairlerindedir.¹⁷ Köprülü'ye göre Gaybî, Yunus tarzında çok zarif ve samimi ilâhiler yazmıştır. Hatta Yunus takipçileri arasında mürşidi Oğlanlar Şeyhi İbrahim Efendi'ye bile üstün, büyük bir şairdir.¹⁸ Pek çok eseri bulunan Gaybî'nin en çok bilinen yapıtları, Sohbet-nâme, Keşfu'l-Gıtâ, Rûhu'l-Hakika ve Bi'ât-nâme'dir. Ayrıca bir de Divan'ı bulunmaktadır.¹⁹

Keşfü'l-Gıtâ (Sırların Keşfi), Gaybî hakkında bilgi veren kaynaklarda şairin en çok bilinen yapıtı olarak dikkati çeker. Nitekim Rıza Tefik²⁰ ve Abdülbâki Gölpinarlı²¹ Gaybî'yi tanıtırken bu eserini ön plana çıkarmışlardır. Şiir, aruzun "Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün" kalıbıyla kaleme alınmış olup 99 beyitten oluşmaktadır. Muhtevası itibariyle devir nazariyesini açıklayıcı niteliktedir. Kaside, Gaybî'nin şeyhi, İbrahim Efendi'nin Dil-i Dâna adlı kasidesinin bir benzeri olarak kabul edilir. Vahdet-i vücûd nazariyesinin önemli eserlerinden biri olan Keşfü'l-Gıtâ'da yaratılış, devir, haşr, varlık, meratibü'l-vücûd (varlık mertebeleri), istivâ, insan, tecelli ve vücûdla mevcûdun ayniyeti gibi tasavvuf felsefesinin önemli konuları ele alınmıştır.²²

16 Uzun, *a.g.m.*, s. 283.

17 Gaybî'nin hayatı ve tasavvufî yönü hakkında geniş bilgi için bkz. Bilal Kemikli, *Sun'ullâh-ı Gaybî Divanı, İnceleme-Metin*, M.E.B. Yay., İstanbul 2000, s. 3-40.

18 M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Akçağ Yay., Ankara 2003, s. 320.

19 Gaybî'nin eserleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Kemikli, *a.g.e.*, s. 41-94.

20 Abdullah Uçman, *Rıza Tefik'in Halk Edebiyatı İle İlgili Makaleleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1982, s. 203.

21 Abdülbâki Gölpinarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, İstanbul 1992, s. 120; Abdülbâki Gölpinarlı, *100 Soruda Tasavvuf*, İstanbul 1985, s. 46.

22 Kemikli, *a.g.e.*, s. 42-43.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

Gaybî, Keşfü'l-Gitâ kasidesinde âlemi bir ağaç olarak tahayyül etmiştir.²³ Kaynağı, Kur'ân-ı Kerîm'deki Nûr sûresi²⁴ olan âlem-ağaç münasebeti, İmam Gazali gibi bir kısım mutasavvıflarca da söz konusu edilmiştir.²⁵

Nutk-ı âlemsün ki 'âlem buldu nutkundan vücûd
Nutk-ı cân-bahşinüz 'âlem bir şecerdür güyiyâ
(K.1/40)

Âlemin bir ağaç olarak düşünülmesi tasavvuru, Niyâzî-i Mısri gibi diğer mutasavvıf şairlerde de görülmektedir. Mesela, aşağıdaki beytinde Mısri, dünyayı bir bahçeye, insanı bir ağaca, insanın dışındaki yaratılmışları bu ağacın yaprağına, nebileri meyvesine, Hz. Peygamberi de bu meyvenin özüne teşbih etmiştir:

Cihân bâğında insân bir şecerdür gayrılar yaprak
Nebiler meyvedür sen zübdesisin yâ Resûlallâh
(G. 161/6)²⁶

Âlemin bir ağaç olarak tahayyül edildiği Keşfü'l-Gitâ'da, arş bu âlem ağacının zemini, kürsî pençesi ve yedi sema (yedi gök) sapıdır. Bilindiği gibi arş, dokuzuncu gök, kürsî de arş-ı a'zam'ın altında bir düzlükte bulunan levh-i mahfûz'un bulunduğu yer anlamına gelmektedir. Ayrıca, eski inanışa göre gök tabakası, felekler dokuzdur; her semada bir yıldız vardır ve bu yedi yıldızdan her biri,

23 Gaybî, divanında yer alan başka şiirlerinde de âlem-ağaç teşbihine yer vermiştir. Bkz. Kemikli, *a.g.e.*, G. 10/4-5.

24 "Allah semavât u arz'in nûrudur! Nûrunun temsili sanki bir mişkât (camekân/kandil); içinde bir misbah (lamba), misbah bir sırçada (cam içinde), sırça sanki bir kevkib-i dürrî (bir inci yıldız)! Mübarek bir ağaçtan tutuşturulur; bir zeytinden ki ne şarkîdir, ne garbî, yağî hemen hemen ateş dokunmasa bile ziya (ışık) verir. Nûr üzerine nûr! Allah dilediğine hidayet buyurur ve insanlar için meseller darb eyler (temsiller verir) ve Allah her şeye alîm'dir", Elmalılı Hamdi Yazır, *a.g.e.*, Nûr 24/35.

25 "Dördüncüsüne gelince ki o da fikrî ruhtur. Şunlar onun hususiyetlerindendir: "O bir asıldan başlar. İki dala ayrılır. Her dal da iki dala ayrılır ve akli bölmelerle dallar çoğalıp gider. Sonunda emsaline tohum olacak neticelere ulaşır. Birini diğeriyle aşlamak da mümkündür. Bu âlemde buna misal şecer (ağaç)dir.", İmam Gazâlî, *Mişkâtü'l-Envâr (Nurlar Feneri)*, (Çev. Süleyman Ateş), Bedir Yay., İstanbul 1994, s. 58-59.

26 Kenan Akdoğan, *Niyâzî-i Mısri Divanı*, Akçağ Yay., Ankara 1998.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

dünya ve dünya üzerindeki canlı-cansız her şeye hâkim ve müessirdir:²⁷

Bu dıraht-ı 'âlemün zemîni 'arşdur şöyle bil
Pençesidür kürsi vü sâk oldılar yedi semâ
(K. 1/52)

Anâsır-ı erbaa (dört unsur), yani toprak, su, hava, ateş bu ağacın dalları ve budakları; mevâlid-i selâse (üç doğrulmuş), yani, maden, nebat ve hayvan ise yaprağı, çiçeği ve meyvesidir:²⁸

Nâr u bâd u âb u hâk oldı misâl-i hâlleri
Hem mevâlid-i selâse berg-i gül mîve şehâ
(K. 1/53)

Mutasavvıf şair ve yazarların çoğu gibi, Gaybî de devir nazariyesinin temelini oluşturan her şey aslına döner ilkesini, çekirdek istiaresi ile izah etmiştir.²⁹ Âlem ağacının çekirdeği,³⁰ yani, nur-ı ilâhî/vücûd-ı mutlak, kendi zâtını görmek isteğine kapılmış ve neşv ü nemâ (sürüp çıkma) kuvveti bulmak, yetişip büyüme için çaresiz bâtınından kopmak zorunda kalmıştır.³¹ Rıza Tevfik'in de ifade ettiği gibi şair, "Küntü kenzen"³² kutsî hadisini hatırlatan bir tasarrufta bulunmuştur:³³

27 Ahmet Talât Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, (Haz. Cemal Kurnaz), Akçağ Yay., Ankara 2000, s. 209.

28 Mustafa Güneş, Kadir Güler, *Kütahyalı Sun'î Gaybullah ve Şiirleri*, Kütahya 2003, s. 32.

29 "Mesela bir çekirdek ağacın aslıdır. Bu çekirdeği kendini bilen farz ettiğimiz zaman kendisinde var olan kök, sap, dal, yaprak, meyve gibi hususiyet ve teferruat onun ilminde temeyyüz etmeksizin onun kendi kendine düşünmesi taayyün-i evveldir ki bunda ne taayyün-i aynî ve vücûdî ne de taayyün-i ilmî vardır. Ama çekirdeğin bu teferruat ve hususiyetleri kendisinde mücmel olarak mülâhaza etmesi taayyün-i sânidir. Bunda taaddüd-i vücûd yok ise de temeyyüz-i ilmî vardır.", İsmail Fenni Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, (Haz. Mustafa Kara), İnsan Yay., İstanbul 1997, s. 22.

30 Ağaç (âlem) ve çekirdek (ilâhî nur) teşbihi için Rıza Tevfik, "Zaten İrânî-yi Yunanî bir düşüncedir. Feyzî-i Hindî ve sair sūfî şuarada bu "ağaç ve çekirdek" teşbihi çok geçer ve çok mühim bir yer tutar.", ifadelerini kullanır, Uçman, *a.g.e.*, s. 202-203.

31 Uçman, *a.g.e.*, s. 280-281.

32 "Ben gizli bir hazine idim, bilinmek istedim, bilineyim diye âlemi yarattım." Anlamındaki bir kutsî hadistir; el-Aclûnî İsmail b.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

Dâ'îye düşdi nevâya kendü zâtun görmege
Bâtınından kopdı nâçâr kuvvet-i neşv ü nemâ
(K. 1/54)

Çekirdek olarak temsil edilen ilâhî nur, kendini bulmak için önce toprağa uğramış, sonra "sâk"a (sapa) gitmiş; ancak derdine deva bulamamıştır:

Geldi hâke anda dahı bulmadı kendözünü
Gitti sâka tâ ki anda derdine ide devâ
(K. 1/55)

Çekirdek (ilâhî nur), derdine sap da merhem olmayınca, hasta canına şifa bulmak ümidiyle bu sefer de ağacın dalına, budağına yönelmiştir:

Olmadı sâkdan dahı derdine merhem 'âkıbet
'Azm-ı şâh itdi ki bula hasta cânına şifâ
(K. 1/56)

Daldan aradığını bulamayan çekirdek, yüzünü yaprağa döndürmüştür. Bu arada çiçek ile de pek çok macera geçirmiştir; bir başka ifadeyle bir süre de çiçek olarak yoluna devam etmiştir:

İrmedi şâhdan murâda yaprağa tutdı yüzün
Hem çiçek ile geçürdi arada çok mâ-cerâ
(K. 1/57)

Bütün bu aşamalardan geçen ve ilâhî nur (çekirdek), en sonunda kendini meyvede bulur ve yine kendi zâtına sena eder. Rıza Tefvik'e göre ilâhî nurun meyve suretinde devrini tamamlaması, sonsuz bir devirdir. Böylece şair, insan ve insanlık ölümsüzdür, demek istemektedir:³⁴

'Âkıbet bunları terk eyledi geldi meyveye
Gördi kendüyi tamâmen zâtına itdi senâ
(K. 1/58)

Olgunluğa erişen meyvenin işi artık sona erer ve bir sonraki meyvenin isteğine düşer; bir sonraki meyveye iştah duymaya başlar:

Çün kemâle ire mîve hatm olur anun işi

Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîli'l-İlbâs Amma's-Tehere Mine'l-Ehâdisi alâ Elsineti'n-Nâs*, Beyrut 1351, c. II, s. 132.

33 Uçman, *a.g.e.*, s. 204.

34 Uçman, *a.g.e.*, s. 205.

Mîve-i âhar takâzasına düşer iştiâ
(K. 1/60)

Gaybî'ye göre, meyvenin aslı çekirdek, çekirdeğin aslı meyvedir ve devir emrinin varlığı bu duruma bağlıdır. Bir ağaçtan maksadın meyvesi olması gibi, âlemin yaratılışından maksat da insandır.³⁵ Meyvenin kendisine vücut veren ağacın bütün varlığını ve özelliklerini ihtiva etmesi gibi, insan da kâinatın tüm özelliklerini şahsında barındırır. Bir başka ifadeyle âlem âdemdir, âdem âlemdir:³⁶

Mîvenün aslı dırahtdur hem dırahtun aslı ol
Anun için emr-i devri var didiler ahfiyâ
(K. 1/67)

Niyâzî-i Mısrî ise, her ağacın asıl kaynağı olan çekirdeğinin özelliklerini taşıyacağını, o ağaçtan meydana gelen çekirdeğin yine aynı cins ağacı meydana getireceğini şu şekilde dile getirir:

Şol dâneleri gör biter eşcâr olur evvel
Sırrile içinden yine esmâra gelirler

Her tohumu neden alsın ise diksen anı bil
Her cinsi yine bittiği eşcâra gelirler
(G. 43/5, 6)

Bir başka mutasavvıf Şebüsterî, Allah dostunu bir tohuma benzetmekte ve devrin sürekliliğini insan-ı kâmilî merkeze alarak aşağıdaki ifadelerle dillendirmektedir:

Tohum gibidir Allah dostu.
su ve toprakla,
öyle gürbüz bir ağaç olur ki,
yedinci kat göğü bile aşar.

Aynı tohum yeniden yeniden
Düşer toprağa.
Allah'ın izniyle yüzlerce ağaç olur,

35 İslâm tasavvufunda da insan son derece önemlidir. Kâinat ve kâinatın içindeki her şey insanın emrine verilmiştir. Mesela İbrahim Hakki Mârifetnâmesi'nde insan, "cihân-ı âyânın özü ve nişansız sultanın dergâh kapısıdır; eflâk ve anâsır insanın zarfı ve örtüsü, madenler, bitkiler ve hayvanlar (mevâlid-i selâse) insanın hizmetçisidir.", der; Erzurumlu İbrahim Hakki, *Mârifet-nâme*, Bedir Yay., İstanbul 1999, s. 299.

36 Uçman, *a.g.e.*, s. 280.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

Meyve verir.
 Bir nokta olan tohum,
 Olgunlaşınca
 Çizgiye benzeyen ağaç haline gelir.
 Noktayken çizgi olur,
 Çizgiyken tekrar
 Küçülür ve noktalaşır.

Bu seyahat yenilenir, yenilenir de
 Yolcu kemâle erince
 Artık son noktaya varır.³⁷

Klâsik Türk şiirinde çekirdek istiaresi, başka şairler tarafından da söz konusu edilmiştir. Mesela Nâbî, dünyayı bir bahçeye, insanı da bu bahçenin, asıllarını, köklerini ihtiva eden tohuma, yani çekirdeğe teşbih etmiştir:

Bag-ı kevnün ne usûlın ne fûrû'ın bilürüz
 Gerçi kim tohm gibi cümleyi hâviyüz biz
 (G. 271/5)³⁸

Gaybî'ye göre, meyvenin aslı ağaç, ağacın aslı da meyve olduğu için, insan isterse ağaca bakıp meyvenin sıfatını görebilir; isterse meyveye bakıp Allah'ın zâtına sena edebilir:

İster isen bak dırahta gör sıfâtun mîvenün
 İster isen mîveye bak zâtına eyle senâ
 (K. 1/72)

Kâinatın bir ağaç insanın da bu ağacın meyvesi oluşu ve kişinin tüm kâinatı kendi şahsında görebileceği tasavvuru, Gülşen-i Râz'da şu şekilde ifade bulmuştur:

Evreni baştanbaşa kendinde görebilirsin.
 Varlığın son düzeyi insandır.
 İlk ve en üstün seviye odur.
 Kâinat ağacının meyvesi.³⁹

Gaybî, dünyayı bir bahçivana, insanı da meyveye teşbih eder. Dünya bahçivanına lazım olan âdem (insan) meyvesidir; zira meyveli olmayan ağaca bahçivan kıymet vermez:

37 Şebüsterî, *Gülşen-i Râz*, (Haz. Sadık Yalsızuçanlar), Timaş Yay., İstanbul 1999, s. 99.

38 Ali Fuat Bilkan, *Nâbî Divânı*, M.E.B. Yay., İstanbul 1997, c. II.

39 Şebüsterî, *a.g.e.*, s. 75.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 3/2 Spring 2008*

Bâg-bân-ı dehre lâzım mîve-i âdem durur
Müsmir olmayan dırahta bâg-bân virmez behâ
(K. 1/74)

İnsanın meyveye teşbihi Gülşehrî'nin Felek-nâme'si gibi, başka tasavvufî eserlerde de görülmektedir:

Daha ne zamana kadar her bir süsten,
Yaratılış bahçesi (yoksun) meyvesiz kalacaktır.
Bu yer, bu dal feleğe ulaştı,
Onun yaprağının altında bir meyve kimse görmedi.
Yaratılış, cennet bahçesinin yaprağıdır,
Bu bahçenin meyvesi ve yaprağı da insanoğludur.⁴⁰
Gaybî, her sıfattan sürekli olarak devredenin
Allah'ın zâtı olduğunu ve bu zâtın bazen azizlerden bazen
de eşkiyalardan görüldüğünü söyler:

Zât-ı Hak'dur her sıfatdan dem-be-dem devr eyleyen
Gâh görünür asfiyâdan gâh görünür eşkiyâ
(K. 1/75)

Görünüşte insanların hepsi olgun ya da ham meyvedir. Ham meyve suretinde olanlar eşkiya, olgun meyve suretinde olanlar ise evliyadır:⁴¹

Mîvedür sûretde cümle kimi puhte kimi hâm
Hâm olanlar eşkiyâdur pühte olan evliyâ
(K. 1/76)

40 *Gülşehrî ve Felek-nâme*, (Haz. Sadettin Kocatürk), T.C. Kültür Bakanlığı 1000 Temel Eser, Ankara 2000, s. 184, vr. 58a/1, 3.

41 "(...)Tecellî-yi insanda devir tamam oldu, durdu; istivâ etti! İnsanın vücudu "arş"tır. Kelâm, akıl ve dirak, kemâliyle insanda görüldü ve zuhûr etti. Binaenaleyh kenz-i mahfî âşikâr olmuş oldu. Yani kendini idrak edip bilmek isteyen tabiat-ı külliye, terki-i kuvâ ederek, insanı vücuda getirince, insan akıl ve idraki sayesinde kendini de bilmiş, tanımış oldu demektir. Kuva-yı tabiiyenin böyle bir insan vücuda getirecek surette toplanması "haşr"dir. Mevt-i zâhiri ile fenâ-pezîr olup da eczâ-yı bedeninin yine tabiat-ı câmideye rücûu da "neşr"dir. O halde insan sahihen hilkatte maksûd-ı yegânedir; maksûd-ı aslıdır, âdeta ağacın meyvesi gibidir; meyve nasıl bütün bir ağacın kabiliyatını câmi ise 'nüsha-i kübrâ' ve 'berzâh-ı câmi' olan insan dahi bütün şu kâinat-ı maddiyenin zübdesidir, özüdür. Akıl ve idraki itibariyle de kulağıdır, gözüdür. Âdî ve şakî adamlar ham yemişe benzer, kâmiller olgun yemiştir. Ondandır bir ağaç vücuda gelebilir ve binlerce yemişler verir. İnsandan bir koca kâinat çıkar. Cennet, cehennem, arş ve kürsi hep ondadır. Tabii çekirdekten ağacın ağaçtan çekirdeğin peydâ olması da "devir" demektir. Tabiatıta bütün bu "kevn ü fesâd" bir insan-ı kâmil yetiştirmek içindir.", Uçman, *a.g.e.*, s. 202-203.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

Bir başka mutasavvıf şair Yunus Emre ise, âşık olmayan kimseyi yemişsiz ağaca benzetir:

Âşık olmayan âdemî
Benzer yemişsiz ağaca
Agac yemiş virmeyince
Budacı egilmez imiş
(G. 66/5)⁴²

Sun'ullah Gaybî, insanların bazısının olgun bazısının ham (meyve) olmasının sebebinin dört zamanın, yani dört mevsimin niteliğine bağlar:

Kimi puhte kimisi hâm olmaga bâ'is bu kim
Dört zamânun hâssasıdur bil sa'âdetle şehâ
(K. 1/77)

Ham olan (meyve) olgunlaşmadan ansızın yere düşebilir. Âdem olan bunu akıldan çıkarmamalıdır:

Hâmı pühte olmadan yire düşerse nâ-gehân
Pühte olunca bil anı seyr ide ol şâhuhâ
(K. 1/78)

Kaza ve kader inancını söz konusu ettiği beyitte ise, Gaybî'nin "kaza" kelimesini Sünnetu'llâh kavramını karşılamak için kullandığı görülmektedir. Buna göre, meyve, içi ve dışıyla bir bütündür. Meyvenin dışı insanlar tarafından tüketildiğinde içi (çekirdeği) yere düşerse, Sünnetu'llâh gereği o düşen çekirdekte yenilen meyve elde edilir. Kaza, çekirdeği aynına (aslına) düşürmüş olur.⁴³ Bir başka ifadeyle yaratılış süreklidir:

Puhtenün içi bütündür yire düşerse dahı
Yine kendü mislinün 'aynına düşürür kazâ
(K. 1/79)

SONUÇ

XVII. yüzyılın mutasavvıf şairlerinden biri olan Sun'ullâh Gaybî, başta Kaside-i Keşfü'l-Gitâ olmak üzere, bir kısım şiirlerinde kâinatı bir ağaç, insanı da bu ağacın meyvesi olarak tahayyül etmiştir.

Gaybî'ye göre yaratılıştan maksat, kâinat (ağaç) değil insan (meyve)dir. Çünkü kâinat ve ondaki bütün

42 Tatçı, *a.g.e.*, c. IV.

43 Kemikli, *a.g.e.*, s. 131.

mevcudat Allah'ın isimlerinden her birine tecelligâh iken, insan O'nun isimlerinin ve sıfatlarının tamamına mazhurdur. Zaten kâinat ve kâinattaki her şey insan için ve ona hizmet etmeleri amacıyla yaratılmıştır. İnsan olmadan bu âlemin bir kıymeti yoktur.

Mısri, Şebüsterî, Gülşehrî ve Yunus Emre gibi mutasavvıflar tarafından da âlem-ağaç ve insan-meyve münasebeti söz konusu edilmiştir. Bu şairlere göre de, aslolan ağacın kendisi değil, bu ağaçtan hâsıl olan meyve, yani yaratılışın en üstün ve en son noktası olan insandır.

KAYNAKÇA

- AKDOĞAN, Kenan, *Niyâzi-i Mısri Divanı*, Akçağ Yay., Ankara 1998.
- ARTUN, Ekrem, *Dinî-Tasavvufî Halk Edebiyatı*, Akçağ Yay., Ankara, 2002.
- BİLKAN, Ali Fuat, *Nâbî Dîvânı*, M.E.B. Yay., İstanbul 1997, c. II.
- DİLÇİN, Cem, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, TDK Yay., Ankara 1997.
- EL-ACLÜNÎ İsmail B. Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîli'l-İlbâs Amma's-Tehere Mine'l-Ehâdîsî alâ Elsineti'n-Nâs*, Beyrut 1351, c. II, s. 132
- ELMALILI Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Kur'an-ı Kerim ve Meali*, Merve Yayın-Dağıtım, İstanbul Ağustos 1993.
- ERTUĞRUL, İsmail Fenni, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, (Haz. Mustafa Kara), İnsan Yay., İstanbul 1997.
- ERZURUMLU İbrahim Hakkı, *Mârifet-nâme*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1999.
- GÖLPINARLI, Abdülbâki, *Melâmîlik ve Melâmîler*, İstanbul 1992.
- GÖLPINARLI, Abdülbâki, *100 Soruda Tasavvuf*, İstanbul 1985.
- GÜNEŞ, Mustafa-GÜLER, Kadir, *Kütahyalı Sun'î Gaybullah ve Şiirleri*, Kütahya 2003.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

- GÜZEL, Abdurrahman, "Tekke Şiiri", *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı III (Halk Şiiri)*, TDK Yay., S. 445-450, Ankara Ocak-Haziran 1989.
- GÜZEL, Abdurrahman, *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı*, Akçağ Yay., Ankara 1999.
- HAKKULOV, İbrahim, *Ahmet Yesevî (Hikmetleri)*, (Çev. ve sad. Erhan Sezai Toplu), M.E.B. Yay., İstanbul 1995.
- İMAM GAZÂLÎ, *Mişkâtü'l-Envâr (Nurlar Feneri)*, (Çev. Süleyman Ateş), Bedir Yay., İstanbul 1994.
- KEMİKLİ, Bilal, "Türk Tasavvuf Edebiyatında Devriyye ve Sun'ullâh-ı Gaybî'nin Devriyyesi", *İslâmî Araştırmalar (Journal of Islamic Research)*, 2000, sayı: XIII/2, s. 217-225.
- KEMİKLİ, Bilal, *Sun'ullâh-ı Gaybî Divânı İnceleme-Metin*, M.E.B. Yay., İstanbul 2000.
- KOCATÜRK, Sadettin, *Gülşehrî ve Felek-nâme*, T.C. Kültür Bakanlığı 1000 Temel Eser, Ankara, 2000.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Akçağ Yay., Ankara 2003.
- ONAY, Ahmet Talât, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, (Haz. Cemal Kurnaz), Akçağ Yay., Ankara 2000.
- ONAY, Ahmet Talât, *Türk Halk Şiirlerinin Şekil ve Nev'i*, (Haz. Cemal Kurnaz), Akçağ Yay., Ankara 1996.
- PALA, İskender, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ötüken Yay., İstanbul 1998
- RİTTER, H., "Devir", *İA*, M.E.B. Yay., İstanbul 1988, c. III, s. 558-559.
- ŞEBÜSTERİ, *Gülşen-i Râz*, (Haz. Sadık Yalsızuçanlar), Timaş Yay., İstanbul 1999.
- TATÇI, Mustafa, *Yunus Emre Divanı*, M.E. B. Yay., İstanbul 1997 c.II, c. IV.
- UÇMAN, Abdullah, *Rıza Tevfik'in Halk Edebiyatı İle İlgili Makaleleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1982.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

ULUDAĞ, Süleyman, “Devir”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1994, c. IX, s., 231-232.

ULUDAĞ, Süleyman, “Devriyye”, *DİA*, T.D.V. Yay., İstanbul 1994, c. IX, s. 251-252.

UZUN, Mustafa, “Devr, devir”, *TDEA*, Dergâh Yay., İstanbul 1977, c.II, s. 280-281.

UZUN, Mustafa, “Devriyye”, *TDEA*, Dergâh Yay., İstanbul 1977, c.II, s. 282-283.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*